СПЕЦИФІКА СУЧАСНОГО РОСЛИННОГО ПОКРИВУ ДОЛИНИ ПІВДЕННОГО БУГУ

Лаврик О. Д., **канд. геогр. наук, доцент кафедри географії та методики її навчання**
Жидкова Наталія, **магістрант**
УДПУ ім. П. Тичини

Анотація

У статті висвітлено різноманіття рослинного світу водойм басейну Південного Бугу, а також зональний розподіл рослин в різних притоках річок. Дослідження засвідчує необхідність подальшого вивчення стану рослинного покриву басейну р. Південний Буг та потребує розроблення рекомендацій про його збереження, чисельність яких скоротилась унаслідок активного впливу антропогенних чинників.

Ключові слова

Південний Буг, трав'яний рослинний світ, ряска мала, жабурник звичайний, глечики жовті, кушир підводний.

Abstract

The article highlighted the diversity of water flora of the Pivdennyi Buh basin and zonal distribution of plants in various tributaries of rivers. The study confirms the need for further study of the state of vegetation of Pivdennyi Buh basin and needs to develop recommendations for its preservation, whose number has decreased as a result of the active influence of anthropogenic factors.

Keywords

Pivdennyi Buh, grassy vegetation, Lemna minor L, Hydrocharis morsus ranae L, Nuphar lutea, Ceratophyllum submersum.

Південний Буг бере початок на Авратинській височині поблизу с. Холодця Волочиського р-ну Хмельницької області на висоті 321 м [9, с. 131]. Річка протікає з північного заходу на південний схід і впадає в Дніпровсько-Бузький лиман Чорного моря. За характеристиками різних авторів довжина Південного Бугу становить 806 км (О.М. Маринич, П.Г. Шищенко [9, с. 131], Ф.Д. Заставний [8, с.79]), 792 км (Г.І. Денисик [5, с. 55], Г.І. Швебс [10, с. 55]), 764 км (В.Г. Бондарчук [1, с. 9]). Площа басейну – 63 700 км^2, похил річки – 0,40 ‰ [10, с. 55], середньорічний стік – 108 м^3/с [10, с. 25], долина має переважно коритоподібну форму.

У басейні Південного Бугу протікає 6594 річки, зокрема великих – 1, середніх – 11, малих – 6582 (з них 367 – довжиною більше 10 км). Загальна довжина річок басейну становить 22,4 тис. км, густота річкової мережі – 0,35 км/км^2 [2]. Найбільші ліві притоки – Бужок (82 км), Іква (56 км), Снивода (58 км), Десна (85 км), Соб (125 км), Удич (57 км), Синиця (85 км), Синюха (111 км), Мертвовід (114 км), Гнилий Яланець (113 км), Інгул (354 км); праві – Вовк (81 км), Згар (117 км), Рів (100 км), Сільниця (75 км), Дохна (174 км), Савранка (104 км), Кодима (179 км), Чичиклія (184 км) [10].

Водозбірний басейн має неправильну грушоподібну форму. У тектонічному відношенні басейн Південного Бугу майже повністю лежить на Українському кристалічному щиті, лише витік річки належить Волино-Подільській плиті, а гирло – Причорноморській западині. Верхня і

середня частина басейну розташовуються на Волино-Подільській та Придніпровській височинах, нижня частина – у межах Причорноморської низовини. Відповідно до фізико-географічного районування [9] басейн частково знаходиться у зоні широколистих лісів і повністю – у лісостеповій та степовій зонах. У адміністративно-територіальному відношенні Південний Буг з притоками протікає Хмельницькою, Вінницькою, Кіровоградською, Миколаївською, Черкаською, частково Одеською та Київською областями.

З ландшафтного погляду басейн річки має чітко виражені три частини. І частина (Верхнє Побужжя) – від витоку до м. Вінниці. Ширина долини – 1–1,5 км, заплави – 0,6–1,2 км, річища – 10–15 м (до с. Новокостянтинова Летичівського р-ну Хмельницької області), глибина – 0,2–2,5 м, швидкість течії – повільна. Поблизу с. Новокостянтинова Південний Буг вступає у межі Українського кристалічного щита й до м. Вінниці ширина річища змінюється від 20 до 120 м, з'являються невеликі пороги, швидкість течії – 0,3–1,5 м/с. ІІ частина (Середнє Побужжя) – від м. Вінниці до м. Олександрівки Вознесенського р-ну Миколаївської області. Ширина долини – 1–2 км. Річище має багато порогів, на окремих ділянках береги річки високі, кам'янисті та круті. Швидкість течії тут зростає до 3–4 м/с. ІІІ частина (Нижнє Побужжя) – від м. Олександрівки до впадіння у Бузький лиман (с. Новопетрівське Новоодеського р-ну Миколаївської області). У межах Причорноморської низовини долина розширюється, ширина річища місцями збільшується до 300–340 м, заплава (до 3,5 км завширшки) розділена рукавами, протоками та старицями.

Для заплави Південного Бугу, особливо у верхній течії, типовими є торф'яники, лучно-болотні та болотні ґрунти. Дерново-підзолисті ґрунти сформувалися на давньоалювіальних відкладах борових терас Південного Бугу та його приток [7]. У верхній та середній течіях схили долини утворюють сірі лісові ґрунти, після впадіння р. Синюхи й далі з просуванням на південь їх змінюють степові чорноземи.

Долина річки має вервицеподібну форму. Від витоку до м. Вінниці її ширина до 1,5 км, після м. Вінниці вона звужується до 200–300 м і набуває вигляду каньйону, який продовжується до м. Гнівані. Потім долина розширюється до впадіння у Південний Буг р. Синиці, а нижче за течією до м. Первомайська знову звужується до 200–300 м. Каньйон зі схилами (висотою 40–50 м) спостерігається до м. Олександрівки, після якого долина розширюється.

Ширина заплави, потужність відкладів і склад алювію залежать від розташування в розширеній або каньйоноподібній ділянці долини Південного Бугу. У місцях, які передують звуженим ділянкам, переважають гравійно-піщані відклади, а в межах розширень долини, де швидкість течії значно менша, заплава складена переважно супісками та суглинками. У каньйоноподібних ділянках ширина заплави не більше 50 м, а потужність відкладів 2–5 м, в розширеннях – заплава досягає

ширини 1 км, а товщина алювію – до 10–12 м. Найбільша потужність заплавних відкладів у пригирловій частині – 25–30 м [3].

Вервицеподібність зумовлює також утворення своєрідних мікрокліматичних ділянок. У звуженнях долини швидкість переміщення повітряних мас зростає, а у розширеннях відповідно – зменшується. Крім того, розширені частини долини краще прогріваються і отримують більшу кількість опадів, що відображається на збільшенні видового різноманіття рослинного покриву заплави.

Трав'яний рослинний світ кожної з трьох частин басейну Південного Бугу має свої особливості. Зазначимо лише найбільш типові види рослин, що зростають у межах долини. У верхній течії в річищі зустрічаються гірчак земноводний (*Polygonum amphibium* L.), рдесник вузлуватий (*Potamogeton nodosus* Poir.), рдесник кучерявий (*P. crispus* L.), ряска мала (*Lemna minor* L.), жабурник звичайний (*Hydrocharis morsus ranae* L.), глечики жовті (*Nuphar lutea* (L.) Smith.)та кушир підводний (*Ceratophyllum submersum* L.). Заплава має густий травостій, який формують очерет звичайний (*Phragmites austalis* (Cav.) Trin. ex Steud.), рогіз широколистий (*Typha latifolia* L.), рогіз вузьколистий (*T. angustifolia* L.), осока побережна (*Carex riparia* Curt.), осока гостроподібна (*C. acufiformis* Ehrh.), осока чорна (*C. nigra* (L.) Reichard.), аїр звичайний (*Acorus calamus* L.), комиш лісовий (*Scirpus sylvaticus* L.), калюжниця болотна (*Caltha palustris* L.), паслін солодко-гіркий (*Solanum dulcamara* L.). У притерасних пониженнях та заболочених ділянках заплави ростуть сфагн обманливий (*Sphagnum fallax* Klingrr), рунянка звичайна (*Polytrichum commune* Hedw.), хвощ польовий (*Equisetum arvense* L.), хвощ лучний (*E. pratense* L.), хвощ зимуючий (*E. hiemale* L.), одинично – росичка круглолиста (*Drosera rotundifollia* L.). Надзаплавним терасам і схилам притаманні злакова рослинність та різнотрав'я: костриця овеча (*Festuca ovina* L.), тонконіг лучний (*Poa pratensis* L.), стоколос безостий (*Bromopsis inermis* (Leyss.) Holub), пирій повзучий (*Elytrigia repens* (L.) Nevski), конюшина повзуча (*Trifolium repens* L.), конюшина гібридна (*T. hybridum* L.), герань лучна (*Geranium pratense* L.), щавель кінський (*Rumex confertus* Willd.), коронарія зозуляча (*Coronaria flos-cuculi* (L.) A. Br.).

Для річища Південного Бугу в середній течії характерні рдесник плаваючий (*P. natans* L.), рдесник пронизанолистий (*P. perfoliatus* L.), рдесник вузлуватий, гірчак земноводний, жабурник звичайний, елодея канадська (*Elodea canadensis* Michx.), кушир підводний, водяний різак алоеподібний (*Stratiotes aloides* L.), глечики жовті, латаття біле (*Nymphaea alba* L.). У прибережній частині зростають стрілолист стрілолистий (*Sagittaria sagittifolia* L.), осока гостра (*C. acuta* L.), осока побережна, частуха подорожникова (*Alisma plantago-aquatica* L.), рогіз вузьколистий. Рослинний покрив заплави в середній течії представлений очеретяно-злаковою рослинністю та різнотрав'ям, які формують очерет звичайний, лисохвіст лучний *(Alopecurus pratensis* L.*)*, костриця овеча,

костриця лучна (*F. pratensis* Huds.), тимофіївка лучна (*Phleum pratense* L.), пирій повзучий, щучник дернистий (*Deschampsia caespitosa* (L.) Beauv.), комиш лісовий, лепешняк великий (*Glyceria maxima* (C. Hartm.) Holmb.), рогіз широколистий, рогіз вузьколистий, ситник розлогий (*Juncus effusus* L.), калюжниця болотна, плакун верболистий (*Lythrum salicaria* L.), валеріана болотна (*Valeriana palustris* Kreyer), плетуха звичайна (*Calystegia sepium* (L.) R. Br.), лядвенець рогатий (*Lotus corniculatus* L.), конюшина повзуча. На надзаплавних терасах зростають тонконіг однорічний (*P. annua* L.), тонконіг лучний, грястиця збірна *(Dactylis glomerata* L.*)*, метлюг звичайний *(Apera spica-venti* (L.) Beauv.*)*, костриця овеча, костриця борозниста (*F. rupicola* Heuff.), пирій повзучий, лядвенець рогатий, деревій звичайний (*Achillea millefolium* L.), чебрець повзучий (*Thymus serpyllum* L.), зіновать руська (*Chamaecytisus ruthenicus* (Fisch. ex Wołoszcz.) Klásková), чина лучна (*Lathyrus pratensis* L.), люцерна хмелеподібна (*Medicago lupulina* L.).

У річищі нижньої течії поширені очерет звичайний, рдесник плаваючий, рдесник блискучий (*P. lucens* L.), ряска мала, глечики жовті, латаття біле, елодея канадська, кушир підводний, іноді можна зустріти водяний горіх плаваючий (*Trana natans* L.). У прибережній частині річища ростуть осока пухирчаста (*C. vesicaria* L.), осока побережна, стрілолист стрілолистий, частуха подорожникова. Заплава заростає тонконогом лучним, осокою гострою, мітлицею тонкою (*Agrostis tenuis* Sibth.), очеретом звичайним, волошкою лучною (*Centaurea jacea* L.), лядвенцем рогатим, вербозіллям звичайним *(Lusimachia vulgaris* L.*)*, рогозом широколистим, рогозом вузьколистим, аїром звичайним, кугою озерною (*Schoenoplectus lacustris* (L.) Palla). На надзаплавних терасах ростуть костриця валлійська (*F. valesiaca* Gaud.), ковила Лессінга (*Stipa lessingiana* Trin. et Rupr.), тимофіївка степова (*Phleum phleoides* (L.) Karst.), чебрець двоподібний (*Thymus dimorphus* Klok. et Shost.), деревій блідо-жовтий (*A. ochroleuca* Ehrh.), молодило руське (*Sempervivum ruthenicum* Schnittsp. et C. B. Lehm.), очиток їдкий (*Sedum acre* L.), перстач пісковий (*Potentilla arenaria* Borkh.), цибуля Пачоського (*Allium paczoskianum* Tuzs.). Схили долини заростають ковилою українською (*S. ucrainica* P. Smirn.), астрагалом південно-бузьким (*Astragalus hypanicus* Krytzka), молодилом руським, соном чорніючим (*Pulsatilla nigricans* Störck.), бурачком пустельним (*Alyssum desertorum* Stapf.), смілкою українською (*Silene ukrainica* Klok.), громовиком гранітним (*Onosma graniticola* Klok.), деревієм блідо-жовтим, очитком їдким.

Багаторічні спостереження за долинно-річковою рослинністю підтверджують перевагу руху сухостійких степових видів з півдня на північ. В основі цих досліджень лежить метод фітоіндикації. Щороку (середина – кінець червня кожного року) в межах верхнього та нижнього б'єфів водосховищ Середнього Побужжя автор систематично закладав натурні ділянки розміром 100 м^2. Трансформацію рослинного покриву заплави визначали за співвідношенням кількості видів рослин-

індикаторів до кількості типових видів. При цьому до уваги також брали зміну площі, яку займали рослини-індикатори. Показниками заболочення верхів'їв водосховищ є поширення хвоща болотного, осоки чорної, рогозу широколистого, рогозу вузьколистого, очерету звичайного. Остепніння нижніх б'єфів підтверджують домінування в екологічних угрупованнях костриці несправжньовечої, костриці червоної, тонконогу стрункого, полину гіркого, полину австрійського, чебрецю Маршала, дивини розлогої, подорожника ланцетолистого тощо. Результати досліджень показують, що зараз в усіх без виключеннях верхів'ях водосховищ Південного Бугу прогресують процеси заболочення. Луки нижніх б'єфів Ладижинського, Глибочанського, Чернятського, Гайворонського та Савранського вододосховищ зазнають значного остепніння.

Ліси Побужжя займають лише 4% території, розораність – 60–65% [6]. У заплавах Верхнього Побужжя мають поширення вербові ліси та чорновільшанники. На піщаних терасах Південного Бугу переважає дуб звичайний (*Querqus robur* L.) (до 80%), сосна звичайна (*Pinus sylvestris* L.), ялина європейська (*Picea abies* (L.) Karst.), горобина звичайна (*Sorbus aucuparia* L.), липа серцелиста (*Tilia cordata* Mill.), граб звичайний (*Carpinus betulus* L.) [4]. Як правило ліси характерні для верхньої та середньої течії. Нижня частина басейну – територія степу, однак нижче за течією від с. Мигії Первомайського р-ну Миколаївської області в заплаві іноді зустрічаються осикові ліси.

Список використаних джерел

1. Бондарчук В. Г. Геологічна будова Української РСР / Бондарчук В. Г. – К. : Радянська школа, 1963. – 376 с.
2. Водні ресурси [Електронний ресурс] // Басейнове управління водними ресурсами р. Південний Буг. Офіційний сайт. – Режим доступу : http://www.buvr.vn.ua/article/vodni_resursi.
3. Гожик П. Ф. Геоморфологічна будова долини р. Південного Бугу / П. Ф. Гожик // Географічні дослідження на Україні : [зб. наук. праць / відп. ред. Маринич О. М. та ін.]. – К. : Наук. думка, 1971. – Вип. 3. – С. 67–74.
4. Денисик Г. І. Лісові антропогенні ландшафти / Г. І. Денисик // Середнє Побужжя : [монографія] ; за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – С. 171–175.
5. Денисик Г. І. Південний Буг / Г. І. Денисик // Український географічний журнал. – 1998. – № 1. – С. 55–56.
6. Денисик Г. І. Поверхневі води : річки та болота / Г. І. Денисик, О. М. Гусак // Середнє Побужжя : [монографія] ; за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – С. 67–81.
7. 7.Дєдов О. В. Ґрунтовий покрив / О. В. Дєдов // Середнє Побужжя : [монографія] ; за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – С. 82–87.